

ФАКУЛЬТЕТ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ СПЕЦЫФІКА ЛЕКСІЧНЫХ АДЗІНАК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ФОНАВАСЦЬ І БЕЗЭКВІВАЛЕНТНАСЦЬ

І. А. Бадзяк

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск;

ilonkatakaronka@gmail.com;

наук. кір. – З. І. Канапацкая, канд. гіст. навук, дац.

Валоданне нацыянальнай мовай з'яўляецца абавязковай умовай сацыялізацыі асобы, фармавання яе самасвядомасці, засваеннявыпрацаваных этнасаммаральных, інтэлектуальных, эстэтычных каштоўнасцяў. Выключна важнае значэнне надаецца вывучэнню беларускай мовы, яе распаўсюджванню, пранікненню ва ўсе сферы чалавечага жыцця. Па гэтай прычыне, асноўнай задачай прадстаўленага артыкула з'яўляецца спроба доказу, што з цягам часу беларуская мова здолела сфарміраваць сваю асабістую адметную структуру, і самай яркай прыкметай яе непаўторнасці з'яўляецца лексічны склад. Вывучэнне пытання лексічнага складу мовы цікавіла навукоўцаў у розныя эпохі і перыяды развіцця і застаецца актуальным і на сённяшні момант. Асаблівую цікавасць прадстаўляе, так званая, безэквівалентная і фонавая лексіка. Практычная значнасць работы абумоўлена тым, што атрыманыя вынікі даследавання і матэрыял могуць быць ужыты пры распрацоўцы лекцыйных, практычныхкурсаў і спецкурсаў па тэорыі і практыцы перакладу, лексікалогіі, краіназнаўству і лінгвакраіназнаўству.

Ключавыя словы: беларуская мова; нацыянальная адметнасць; безэквівалентная лексіка; фонавая лексіка; слоўваўтваральныя сістэмы.

Беларуская мова з'яўляецца нацыянальнай мовай беларускай народнасці і нацыі. Нельга пераацаніць яе значэнне ў жыцці людзей, бо гэта грунтоўная адзінка і аснова нашага этнасу, скарб, які мы павінны захаваць і перадаць у спадчыну нашым нашчадкам. Валоданне нацыянальнай мовай з'яўляецца абавязковай умовай сацыялізацыі асобы, фармавання яе самасвядомасці, засваеннявыпрацаваных этнасаммаральных, інтэлектуальных, эстэтычных каштоўнасцяў.

У Рэспубліцы Беларусь заканадаўча замацаваны дзве дзяржаўныя мовы: беларуская і руская. Суіснаванне дзвюх моў аказвае значны ўплыў на іх стан і асаблівасці развіцця, што становіцца падставай для моўнай інтэрферэнцыі. На жаль, нельга сказаць, што для беларускай мовы гэты ўплыў мае станоўчы характар. Па-першае, на сённяшні дзень, большасць грамадзян Беларусі аддаюць перавагу рускай мове, бо, на іх погляд, яна больш перспектыўная і мае значна больш носьбітаў. Тады як беларуская мова адыходзіць на другі план. Згодна з уяўленнямі значнай колькасці

людзей, беларуская мова – гэта мова сельскага насельніцтва, а ніяк не гарадской інтэлігенцыі.

Па-другое, яна даволі часта разглядаецца як своеасаблівы «прыдатак» рускай мовы. Безумоўна, недарэчна адмаўляць той факт, што можна правесці паралель у мовах (як у граматыцы, так і ў лексіцы). Галоўным чынам, гэта звязана з тым, што ў іх быў адзіны продаж – старажытнаруская мова.

І па-трэцяе, як і большасць моў свету, беларуская мова з’яўляецца ахвярай вялікай колькасці навамодных запазычанняў, як напрыклад: *фідбэк – зваротная сувязь, дэдлайн – час здачы праекта/задання, зафрэндзіць – далучыць да сяброў у сацыяльных сетках, лайкнуць – упадабаць, лузер – няўдачнік, бэкграўнд – біяграфія, гісторыя падзеяў, патэрн – мадэль, узор, стыль наводзінаў, юзер – карыстальнік, саманіяр – самарэклама* і інш. З аднаго боку, такія словы ўзбагачаюць лексічны склад мовы, даказваюць, што беларуская мова рухаецца ўперад, развіваецца і знаходзіцца ў цесных адносінах з новымі тэндэнцыямі. З другога – пры такой вялікай колькасці запазычаных слоў, мова страчвае свае ўласцівасці, сваю адметнасць.

У такой дастаткова цяжкай сітуацыі выключна важнае значэнне надаецца вывучэнню беларускай мовы, яе распаўсюджванню, пранікненню ва ўсе сферы чалавечага жыцця. Па гэтай прычыне, асноўнай задачай прадстаўленага артыкула з’яўляецца спроба доказу, што з цягам часу беларуская мова здолела сфарміраваць сваю асабістую адметную структуру, і самай яркай прыкметай яе непаўторнасці з’яўляецца лексічны склад. Вывучэнне пытання лексічнага складу мовы цікавіла навукоўцаў у розныя эпохі і перыяды развіцця і застаецца актуальным і на сённяшні момант. Асаблівую цікавасць прадстаўляе, так званая, безэквівалентная і фонавая лексіка. Даследванне гэтых класаў слоў дазваляе нам бліжэй пазнаёміцца з граматычным складам мовы (напрыклад, адметнасці словаўтварэння, тыповыя афіксы і г.д.), культурай, светапоглядам, менталітэтам яе носьбітаў, бо «кожная мова адлюстроўвае ў сваёй структуры і семантыцы асноўныя параметры акаляючага свету, яго ацэнку – універсальныя ўласцівасці мадэлі свету. Адною з галоўных прымет нацыянальнай моўнай карціны свету з’яўляюцца суадносіны нарматыўных і індывідуальных з’яў, тое, у якой ступені прадстаўлены ў мове асноўныя катэгорыі быцця.»[1, с. 3]

Спецыфіку нацыянальнай мовы выяўляе так званая фонавая і безэквівалентная лексіка. Такая лексіка з краіназнаўчым кампанентам не толькі адлюстроўвае матэрыяльную і духоўную культуру, гісторыю грамадства, не толькі служыць патрэбам мовы, але і з’яўляецца своеасаблівай формай перадачы і захавання грамадскага вопыту.

Традыцыйна да безэквівалентнай лексікі адносяць пласт слоў беларускай мовы, нацыянальная адметнасць якіх выяўляецца ў няздольнасці знайсці ім аднаслоўны адпаведнік у іншай мове [2, с. 2]. Такіх рэалій і паняццяў ці няма ў іншамовных краінах, ці для іх не існуе аднаслоўных эквівалентаў, і нават пранікненне беларускай рэаліі ў побыт іншага народа не спрыяе ўзнікненню яе адпаведніка; пры неабходнасці абазначэння гэтай рэаліі замацоўваюцца беларусізмы з паметай этнаграфічнай прыналежнасці. Напрыклад: *сёлета, летась, знічка, чыгунка, кажан, вырай, азярышча, прошча, рум і інш.* Перад перекладчыкам ставіцца нялёгкая задача перадачы семантыкі падобных слоў, бо, па-першае, неабходна данесці увесь аб'ём, глыбіню паняцця слова, а па-другое, захаваць эмацыянальныя адценні.

Фонавую лексіку, у сваю чаргу, звязваюць з лексічным фонам. Пад лексічным фонам Верашчагін Я. М. і Кастамараў В. Р. разумеюць усю сукупнасць непаняційных семантычных далей, якія адносяцца да слова. Такія непаняційныя семантычныя долі часам называюць другаснымі прыкметамі слова. Лексічны фон адказны за тэматычныя словы. Напрыклад, словы «школа» і «універсітэт» для замежных моў не з'яўляюцца безэквівалентнымі, бо яны з лёгкасцю перакладаюцца, але ўся сукупнасць звестак, якія адносяцца да амерыканскага «university» адрозніваецца ад лексічнага фону беларускага «ўніверсітэта».

Гэта ў першую чаргу паказвае, што кожны народ па-рознаму ўспрымае накавольны свет, вылучае тыя дэталі, якія, на яго погляд, з'яўляюцца актуальнымі і сапраўды значнымі, і адначасова звяртае менш увагі ці ўвогуле ігнаруе некаторыя іншыя прыкметы. «Адны і тыя ж уласцівасці прадметаў і з'яў матэрыяльнага свету могуць выступаць як істотныя і другарадныя, змястоўныя і павярхоўныя ў беларускай і рускай мовах. Напрыклад, для беларуса вызначальнай прыкметай паняцця "запалка" выступае функцыянальная: "тое, што запальваюць", у рускай мове яна неістотная, аснову наймення ўтварыла прыкмета знешняга падабенства: "спичка"—"маленькая спица"» [2, с. 4–5]. Як правіла, для рэчаў, якія лічацца асабліва актуальнымі і важнымі, ствараюцца аднаслоўныя найменні, тады як менш важныя прадметы і з'явы называюцца апісальна: у жыхароў пустыні існуе шмат назваў пяску, якія выражаюцца з дапамогай аднаго слова, як і ў насельнікаў поўначы засведчаны розныя назвы снегу: *які ляціць, ляжыць, учараіні і інш.* Таму можна адзначыць, што «кожная мова мае сваю ўласную карціну свету, і моўная асоба павінна фарміраваць выказванні ў адпаведнасці з гэтай карцінай» [3, с. 64].

Апроч таго, менавіта мова з'яўляецца важным сродкам існавання і фарміравання ведаў чалавека аб свеце, якая робіць унёсак у складанне нацыянальнай карціны свету. Нацыянальная мова ў значнай ступені дыктуе нормы паводзін чалавека, фарміруе яго менталітэт. Такім шляхам фарміруецца адзіная сістэма поглядаў, ці калектыўная філасофія, якая аб'ядноўвае кожнага асобнага носьбіта ў адну вялікую групіроўку з іншымі прадстаўнікамі нацыі.

Аднак гэтая сістэма поглядаў не статычная, яна пастаянна змяняецца, удасканальваецца пад уздзеяннем экстралінгвістычных чыннікаў. Прычынамі падобных змен часцей за ўсё выступаюць палітычныя, эканамічныя, сацыяльныя і культурныя перамены. Варта адзначыць, што нават у межах адной нацыі карціны свету розных людзей далёка не ідэнтычныя. Гэта звязана са значным уплывам агульначалавечых каштоўнасцей, як і індывідуальных асаблівасцей чалавека.

Чым больш складаную структуру значэння мае слова, тым больш імавернасць таго, што ў іншай мове магчымы толькі адзін спосаб тлумачэння яго семантыкі – апісальны, само ж слова атрымлівае статус безэквівалентнага ці фонавага. Семантыка такога слова можа ўскладняцца пры наяўнасці ацэначнага значэння, якое ўзнікае, калі называюцца такія аб'екты рэчаіснасці, уласцівасці каторых уключаны ў сістэму каштоўнасцей арыентацый прадстаўнікоў нацыі і выклікаюць стэрэатыпныя ацэнкі. Напрыклад, пры параўнанні адпаведнікаў *нікчэмнік* – "никчемный человек" мы без асаблівых цяжкасцей выяўляем адмоўную ацэначнасць беларускага слова. Тое самае можна сказаць пра словы *нядбаецца*, *прадажнік*, *зломак*, *папіхач*, *шляхцюк*. Для слоў *сумленнік*, *руплівец*, *вяселуха* характэрна ацэначнасць ужо іншага – станоўчага характару.

Яшчэ адна прычына, якая спрыяе павялічэнню колькасці фонавых і безэквівалентных слоў – адрозненне словаўтваральных сістэм розных моў. Кожная мова свету мае свае спецыфічныя структурныя асаблівасці, граматычныя сродкі, якія ўжываюцца носьбітамі для стварэння новых форм слоў ці ўвогуле новых моўных адзінак. Так, напрыклад, нямецкая мова вядома усім як мова, у якой вельмі часта ўжываецца словаскладанне для ўтварэння новых слоў і паняццяў: ням. *Hotelausweis* (*Hotel* + *Ausweis*) – бел. *гасцінічнае пасведчанне*; ням. *Zweizimmerwohnung* (*zwei* + *Zimmer* + *Wohnung*) – бел. *двухпакаёвая кватэра*, нем. *Stadtplan* (*Stadt* + *Plan*) – бел. *план горада*, нем. *Briefmarke* (*Brief* + *Marke*) – бел. *паштовая марка* і г.д. У сваю чаргу, напрыклад, у беларускай мове таксама сустракаюцца словы, утвораныя словаскладаннем: *землекарыстанне*, *хлебазавод*, *аднавясовец*, *далягляд*. Аднак, распаўсюджанне гэтага спосабу значна ўступае нямецкай мове. Затое у

беларускай мове актыўна выкаристоўнаюцца разныя прыстаўкі і суфіксы: *луг* – *лугавы*, *ісці* – *выйсці*, *асіна* – *падасінавік*, *лес* – *узлесак*, *нервы* – *нервовы*.

Некаторыя лексічныя адзінкі пераходзяць у разрад фонавых і безэквівалентных, калі падобныя словы ў розных мовах з цягам часу пашыраюць своё семантычнае поле і набываюць новыя значэнні альбо адценні. Гэта даволі звыклая з’ява для любой мовы. Часам семантыка некаторых шматзначных слоў развіваецца настолькі, што з’ява фонавасці і безэквівалентнасці становіцца характэрнай не для аднаго нейкага значэння, а двух і больш: *падупасці*, *мур*, *змізарнець*, *залыгаць* і інш.

Такім чынам, фонавая і безэквівалентная лексіка – шматгранная, цікавая з’ява, якая заслугоўвае асаблівай увагі і далейшага даследвання. Яна характарызуецца значнымі камунікатыўнымі і выяўленчымі магчымасцямі. Гэта не толькі тая частка мовы, якая надае ёй непаўторнасць і ўнікальнасць, але безэквівалентныя словы таксама адлюстроўваюць у пэўнай ступені нацыянальны менталітэт. Такая лексіка ўвабрала ў сябе культурныя, эмацыйныя і псіхічныя асаблівасці свайго народу. Звыш таго, яна з’яўляецца доказам гістарычных сувязей з іншымі мовамі і народамі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Басава, Г. І.* Нацыянальна-культурная семантыка лексічных адзінак і міжкультурная камунікацыя // *Жыццём і словам прысягаючы* (да 85-годдзя прафесара М.Я. Цікоцкага): зборнік навуковых прац, Мінск, красавік 2007 г. / Беларус. дзярж. ун-т.: У.Г Коваль [і інш.]]. Мінск, 2007. С. 3–6.
2. *Шкраба, І.* Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). Мінск, 1994. 293 с.
3. *Маслова, В. А.* Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001. 208с.